

Recenzja rozprawy doktorskiej

magistra Michała Zaremby pt. „Rola mechanizmów rynkowych i instrumentów etatystycznych w rozwoju Indii w okresie 1947-2015”

Recenzja została napisana na prośbę Przewodniczącego Komisji Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w dyscyplinie ekonomia i finanse
Prof. UŁ dr hab. Rafała Matery (pismo z dnia 6 lipca 2020 r.).

Promotorem rozprawy doktorskiej mgr. Michała Zaremby jest Prof. dr hab. Ryszard Piasecki, funkcję promotora pomocniczego pełnił dr Tomasz Legiędź. Praca doktorska mgr. Michała Zaremby składa się ze wstępu i czterech rozdziałów.

Rozprawa doktorska liczy 209 stron.

Uwagi ogólne

Podjęta przez Doktoranta tematyka w rozprawie doktorskiej jest istotna z wielu względów ekonomicznych. Po pierwsze Doktorant podjął się zbadania procesów rozwoju gospodarczego Indii w dwóch różnych okresach funkcjonowania odmiennych systemów gospodarczych w tym państwie: etatystycznych przez pierwsze dekady od uzyskania niepodległości, oraz rynkowych od początku lat 90. XX wieku. Sformułowane przez Doktoranta wnioski i zapełnienie luki wydawniczej na temat doświadczeń rozwoju gospodarczego Indii mogą służyć analizie pokonania problemów gospodarczych i społecznych wielu krajów rozwijających się. Po drugie, rosnąca rola Indii w gospodarce światowej wymaga przygotowania odpowiednich strategii w polityce gospodarczej, w szczególności krajów rozwiniętych, dla których wzrost konkurencji ze strony gospodarek wschodzących, w tym Indii może wiązać się ze zmianą struktury produkcji oraz tempa wymiany handlowej w skali międzynarodowej. Należy jednak pamiętać, iż ogromny potencjał rozwojowy gospodarki Indii w zakresie produkcji, inwestycji, w sektorze usług wymaga spełnienia wielu określonych działań w polityce gospodarczej tego państwa, w szczególności poprawy konkurencyjności eksportu i zwiększania udziału Indii – obecnie odległego od czołówki miejsca - w handlu międzynarodowym.

We Wstępie rozprawy doktorskiej Doktorant wyjaśnił precyzyjnie przyjęcie sformułowanego w tytule okresu ujętego do analizy w pracy doktorskiej oraz uzasadnił przesłanki podjęcia tematu badawczego, wskazał również lukę badawczą w literaturze w zakresie analizy efektów doświadczeń realizacji etatyzmu a potem rozwiązań rynkowych w polityce gospodarczej Indii.

Pierwszy rozdział rozprawy doktorskiej ma charakter teoretyczny, w kolejnych trzech rozdziałach Doktorant przeprowadził analizę empiryczną. Sformułowany cel pracy „zbadanie

skuteczności narzędzi etatystycznych i mechanizmów rynkowych w rozwoju gospodarczym krajów rozwijających się na przykładzie Indii” (s. 6) jest precyzyjny i jednoznacznie wskazujący na zbadanie wzajemnych zależności badanych w pracy doktorskiej. Tak skonstruowanemu celowi pracy podporządkowano hipotezę główną oraz siedem hipotez pomocniczych.

Hipoteza główna „reformy neoliberalne w Indiach po roku 1990 przyczyniły się do przyspieszenia rozwoju gospodarczego tego kraju” (w pracy występuje niezręczność stylistyczna, hipoteza ta brzmi: „reformy neoliberalne w Indiach po roku 1990 przyczyniły się do przyspieszenia rozwoju gospodarczego tego kraju”) w pełni oddaje dociekliwą analizę empiryczną dokonaną w pracy, Doktorantowi udało się pozytywnie zweryfikować założenia hipotez pomocniczych, w rozdziale pierwszym hipotezę dotyczącą sformułowania, iż „w ekonomii rozwoju nastąpiła ewolucja poglądów w kierunku uznania wysokiej komplementarności między rolą państwa i rynku”. Prawidłowe rozważania w drugim rozdziale pozwoliły w pełni na weryfikację hipotez pomocniczych, sformułowanych w sposób następujący: „do roku 1990 jedną z głównych przyczyn hamujących rozwój gospodarki indyjskiej był nadmierny etatyzm”, oraz określającej, iż „polityka rządu w latach 1947-1990 przyczyniła się do poprawy jakości kapitału ludzkiego oraz poprawy jakości życia ludności”. Rozdział trzeci jest napisany przez Doktoranta dobrze, w sposób odzwierciedlający znajomość literatury światowej dotyczącej tematyki reform rynkowych w gospodarce Indii, przeprowadzonych począwszy od 1990 r. Kompetentne rozważania oraz wnioski w tym rozdziale pozwoliły na weryfikację czwartej hipotezy: „podstawą skuteczności reform rynkowych przeprowadzonych po 1990 roku była aktywna rola państwa w tworzeniu ram instytucjonalnych gospodarki”. W rozdziale Doktorant zweryfikował hipotezę, iż „liberalizacja handlu zagranicznego i włączenie gospodarki indyjskiej w gospodarkę światową wpłynęło pozytywnie na rozwój gospodarczy Indii” (s. 6) oraz pozostałe hipotezy pomocnicze.

Przedstawiona we wstępie metoda badawcza jest prawidłowa i oparta o solidne założenia teoretyczne.

Uwagi merytoryczne do rozdziału teoretycznego rozprawy doktorskiej

Rozdział I pt. „Główne wyzwania rozwojowe krajów rozwijających się” dotyczy rozważań Doktoranta na temat ewolucji myśli ekonomicznej, klasyków teorii rozwoju gospodarczego. Bardzo starannie Doktorant wyselekcjonował i dokonał oceny w ujęciu historycznym ewolucji najważniejszych teorii rozwoju gospodarczego z punktu widzenia realizacji celu rozprawy doktorskiej, poczynając od klasyków teorii rozwoju gospodarczego z lat 50. oraz 60. XX wieku, poprzez krytyczne ujęcie konsensusu waszyngtońskiego pod koniec lat 80. XX wieku, przechodząc do współczesnych teorii rozwoju gospodarczego.

Niezwykle dużą wartością pracy doktorskiej Pana mgr. Michała Zaremby w pierwszej części tego rozdziału jest przegląd literatury światowej w zakresie założeń klasycznych teorii rozwoju, Przedstawiciele tych teorii w latach 50. i 60. XX wieku jako czynniki rozwoju gospodarczego krajów biednych na świecie wskazywali na potrzebę prowadzenia etatystycznej polityki gospodarczej, opartej na protekcjonizmie w handlu zagranicznym krajów rozwijających się, potrzebie industrializacji gospodarki powiązanej z akumulacją kapitału, stawiając problem wydajności produkcji w gospodarce na dalszym planie. Według twórców klasycznej ekonomii rozwoju działanie rynku uległo ograniczeniu na rzecz planowania

gospodarczego, w wielu krajach rozwijających się doszło w okresie rozwoju tych teorii do nacjonalizacji w różnych sektorach gospodarki.

Celne i interesujące rozważania teoretyczne dotyczące analizy czynników określających rozwój gospodarczy państw, oraz poglądów twórców klasycznych teorii rozwoju gospodarczego takich jak Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Albert Hirschmann, Arthur W. Lewis doprowadziły Doktoranta do przemyślanych wniosków odnośnie słabości gospodarki planowej w krajach rozwijających się.

W tym miejscu w pracy doktorskiej brakuje pogłębionej analizy na temat przyczyn zawodności rynku w krajach rozwijających się, obok powierzchownej analizy, nie pojawiły się wyjaśnienia odnośnie argumentacji na rzecz odejścia od rozwiązań rynkowych w tych krajach po II wojnie światowej.

Potencjalnie w ofercie wydawniczej decydując się na publikację rozprawy doktorskiej wskazane jest uzupełnienie publikacji o poglądy autorów takich jak R. Nurkse o kwestie polityki kursu walutowego preferowanej przez państwa rozwinięte jako warunek udzielania pomocy rozwojowej krajom rozwijającym się. Nurkse był przeciwnikiem elastycznych kursów walutowych, które uznawał za narzędzie protekcyjnych w handlu międzynarodowym. W ślad za założeniami teorii rozwoju gospodarczego w latach 50. XX wieku szły konkretne rozwiązania w polityce gospodarczej w wielu państwach na całym świecie, zarówno w Ameryce Łacińskiej, Afryce, ale także – co jest przedmiotem badań Doktoranta – w Indiach. Ta polityka państwa w formie centralnego planowania, w szczególności w Indiach, miała zasadnicze znaczenie przy formułowaniu strategii produkcyjnych przedsiębiorstw oraz inwestycji w gospodarce, przy ogromnej dostępności siły roboczej o niskich kosztach. Doktorant wskazał na rozważania w modelu gospodarki dwusektorowej Arthura W. Lewisa jako teorię dostępności taniej siły roboczej w krajach rozwijających się, pozwalającą na wzrost gospodarczy i rozwój przemysłu.

Pozytywnie należy ocenić dokonany przez Doktoranta - z punktu widzenia weryfikacji hipotezy głównej - podział teorii rozwoju gospodarczego na teorie klasyczne oraz na teorie zależności, oparte na uznaniu jako problemów rozwojowych wyzysku krajów biednych przez kraje bogate, znacznemu osłabieniu handlu zagranicznego i pogorszeniu *terms of trade* krajów biednych. Doktorant sklasyfikował jako teorie zależności poglądy ekonomistów takich jak Hansa Singera, Paula Prebisha, którzy byli zwolennikami protekcyjizmu w handlu zagranicznym krajów biednych.

W pracy w sposób wyczerpujący poruszono problematykę wzajemnych zależności pomiędzy polityką instytucjonalną państwa a rozwojem gospodarczym. Doktorant szczegółowo omówił poglądy przedstawicieli ekonomii instytucjonalnej J.M. Buchanana, R.H. Coase'a. Rozważania w tym zakresie objęły szerokie spektrum zagadnień oddziaływania instytucji, wymiaru sprawiedliwości, praw własności prywatnej i wolności, procesów prywatyzacji na procesy gospodarowania.

Za interesujące należy uznać rozważania na temat współczesnych teorii rozwoju gospodarczego w punkcie 1.8. w Rozdziale I. Doktorant dokonał analizy poglądów na rozwój gospodarczy krajów rozwijających się. Przegląd najważniejszych prac naukowych na świecie autorów takich jak J. Stiglitz, D. Rodriki, R. Hausmanna, A. Velasco pozwoliły Doktorantowi na określenie teoretycznych podstaw roli asymetrii informacji i efektów zewnętrznych dla

gospodarki krajów biednych. Niestety, w tym miejscu brakuje zdefiniowania pojęcia pułapki średniego poziomu rozwoju, a następnie rozwinięcia teoretycznego tego zagadnienia.

W dalszej części rozdziału pierwszego Doktorant w sposób ciekawy dokonał oceny kontrowersji związanych z realizacją założeń konsensusu waszyngtońskiego, przeprowadzając ocenę poglądów twórców konsensusu w zakresie przydatności reform deregulacji, oraz liberalizacji handlu zagranicznego i przepływów kapitałowych jako jedynej recepty na rozwój gospodarczy krajów rozwijających się. Doktorant z założeniami konsensusu waszyngtońskiego prawidłowo zestawiał poglądy J. Stiglitz, J. Sachs, D. Rodrika na temat efektów zastosowania konsensusu waszyngtońskiego przez kraje rozwijające się.

Podsumowując, Autor przeprowadził bardzo dobrze rozważania na temat ewolucji teorii rozwoju gospodarczego w kontekście dalszych badań empirycznych w rozprawie doktorskiej, poświęconej ocenie rezultatów zastosowania w polityce gospodarczej w Indiach narzędzi etatystycznych, a następnie począwszy od 1990 r. narzędzi liberalnych.

W tej części analizy brakuje jednak jednoznacznego określenia pojęcia rozwoju gospodarczego, które należało w późniejszej części pracy zestawić z wynikami analizy efektów polityki gospodarczej zastosowanej w Indiach w latach 1947-2015. Co prawda Autor pracy doktorskiej w rozdziale pierwszym, który oceniam wysoko merytorycznie dokonał przeglądu ewolucji ekonomii rozwoju, ale na zasadzie oceny czynników określających rozwój gospodarczy. Doprecyzowanie samego pojęcia rozwój gospodarczy pozwoliłoby na uwzględnienie w analizie ściśle wybranych czynników rozwoju gospodarczego.

Uwagi merytoryczne dotyczące rozdziałów empirycznych: drugiego, trzeciego i czwartego rozprawy doktorskiej

W rozdziale 2 Doktorant bardzo dobrze scharakteryzował efekty polityki gospodarczej Indii prowadzonej w warunkach samowystarczalności gospodarki. Doktorant słusznie zauważa już w badaniach empirycznych, że była to polityka polegająca na bardzo szybkiej industrializacji oraz idącej za tym strategii polityki substytucji importu w handlu zagranicznym i ograniczenia konkurencji zagranicznej. Wprowadzono szereg barier handlowych w dostępie do rynku Indii.

Zweryfikowana przez Doktoranta hipoteza pomocnicza o nadmiernym etatyzmie do roku 1990 jako jednej z głównych przyczyn hamujących rozwój gospodarki Indii jest niezwykle istotna z punktu widzenia rozwoju gospodarczego krajów rozwijających się. Wysoko oceniam rozważania w punkcie 2.3. (s. 60) o efektach reform gospodarczych przeprowadzonych w Indiach w latach 1947-1990 i analizę porównawczą wyników tych reform w pozostałymi państwami w regionie Azji. Na tle innych państw Indie pozostały w tyle jeżeli chodzi o tempo rozwoju gospodarczego. Prawidłowo Doktorant przedstawił wnioskowanie w przypadku przeobrażenia struktury gospodarki, udziału sektorów przemysłu i rolnego w gospodarce.

Podsumowując w rozdziale trzecim Autor prawidłowo ocenił doświadczenia Indii w latach 50. i 60. XX wieku odnośnie tworzenia modelu gospodarczego w tym państwie, opartego o wysokie oszczędności w gospodarce i szybką industrializację. Szkoda, że Autor zbyt mało miejsca poświęcił ocenie modelu dwusektorowego Lewisa, w szczególności w kontekście wcześniejszej analizy o zmianie struktury produkcji w Indiach.

W Rozdziale 3 pt. „Neoliberalne reformy gospodarcze lat 1990”, istotnym dla weryfikacji hipotezy głównej, Indie przybrały zupełnie inną formę polityki gospodarczej. Doktorant w sposób wnikliwy zbadał istotę tej nowej polityki reform neoliberalnych w Indiach reform gospodarczych z lat 90. XX wieku, polegających przede wszystkim na wzroście znaczenia rynku w gospodarce. To radykalne odejście od gospodarki planowej na rzecz rozwiązań rynkowych w Indiach wiązało się również z ogromną zmianą w strategii polityki handlu zagranicznego. Doktorant syntetycznie scharakteryzował radykalne przeobrażenia w polityce handlowej Indii w zakresie obniżenia poziomu ceł importowych zarówno na artykuły przemysłowe i artykuły rolne, oraz liberalizację barier pozataryfowych, w szczególności coraz mniejszego stosowania ograniczeń ilościowych (ss. 83-84). W punkcie 3.4. (s. 99) analizie dotyczącej polityki handlowej, w przypadku publikacji rozprawy doktorskiej, należy pogłębić o aspekty zmian udziału handlu zagranicznego w PKB, zmian struktury rzeczowej i geograficznej wymiany handlowej, aby zbadać efekt udziału siły wysoko wykwalifikowanej w gospodarce i konkurencyjności eksportu Indii.

Doktorant przeprowadził również ciekawą analizę na temat otwarcia rynku na napływ zagranicznego kapitału, w szczególności bezpośrednich inwestycji zagranicznych, reformy w zakresie polityki przemysłowej, stabilizacji finansowej. Doktorant dochodzi do ważnych konstatacji na temat polityki liberalizacji cen i struktury napływu kapitału do Indii. W tym miejscu można było uwzględnić analizę porównawczą między napływem kapitału do Chin oraz Indii ze wskazaniem przyczyn sukcesu Chin. Pozytywnie należy ocenić analizę Doktoranta poświęconą problemom gospodarczym Indii wynikającym z uwarunkowań zewnętrznych, czyli wzrostu cen ropy naftowej oraz wewnętrzne czynniki polityczne.

Jako uwagę porządkową należy rozważyć częściową niezręczność tytułu rozdziału 3, powinno być: Neoliberalne reformy gospodarcze z lat dziewięćdziesiątych a nie: „Neoliberalne reformy gospodarcze z lat 1990”.

Rozdział 4 pt. „Indie w dobie globalizacji. Problemy i uwarunkowania dalszego rozwoju” jest dla rozprawy doktorskiej zasadniczy pod względem wypracowania dalszej strategii rozwoju gospodarczego tego państwa. Trzy poprzednie rozdziały o ocenie dotychczasowych doświadczeń Indii w oparciu o różne rozwiązania o podłożu teoretycznym w analizie Doktoranta doprowadziły do ważnych wniosków o zmianach w strukturze produkcji, poprawie jakości kapitału ludzkiego w gospodarce, przy ogromnych problemach społecznych i gospodarczych, które wymagają przewyciężenia. Autor słusznie zwraca uwagę, iż ewentualna mocarstwowość Indii wymaga spełnienia wielu warunków, jak chociażby poprawy struktury gospodarki, pokonania ubóstwa, poprawy sfery infrastrukturalnej oraz zmniejszenia skali analfabetyzmu w społeczeństwie.

W rozdziale 4 interesujące mogłoby okazać się uzupełnienie części analitycznej o wnioski z porównania rozwoju gospodarczego Chin oraz Indii, i zastanowienie się nad kwestią przyciągania inwestycji zagranicznych do obu państw, jak również reform gospodarczych w warunkach demokracji w Indiach i problemów z systemem demokratycznych w Chinach. W przypadku publikacji książkowej proponuję rozszerzyć rozważania w tym rozdziale o kwestie uwarunkowań poprawy konkurencyjności eksportu Indii, przesłanek wzrostu znaczenia branż absorbujących siłę roboczą o wysokich kwalifikacjach, możliwości wzrostu znaczenia rozwoju usług w tym państwie, szanse dla gospodarki Indii w wyniku udziału w preferencyjnych

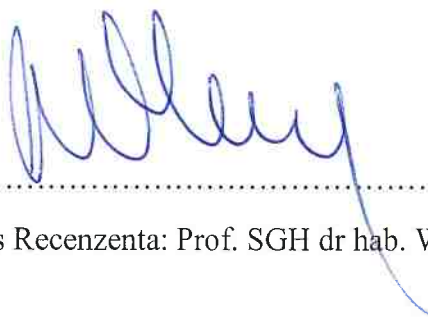
ugrupowaniach integracyjnych, przyczyny pozostawania Indii poza Transpacyficznym Partnerstwem, jednej z największych umów handlowych w rejonie Pacyfiku.

Konkluzja

Podsumowując, stwierdzam, iż rozprawa doktorska mgr. Michała Zaremby pt. „Rola mechanizmów rynkowych i instrumentów etatystycznych w rozwoju Indii w okresie 1947-2015” spełnia wymogi formalne stawiane pracom doktorskim wynikającym z art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2016 r. poz. 882 i 1311 ze zm.). Przeprowadzona rzetelna analiza jest na wysokim poziomie merytorycznym, w oparciu o prawidłową metodę badawczą Doktorantowi udało się, na podstawie wiedzy teoretycznej w dyscyplinie ekonomia i finanse oraz umiejętności formułowania prowadzenia pracy naukowej na wysokim poziomie, osiągnąć zamierzony cel badawczy i zweryfikować hipotezę główną.

Wnoszę do Komisji Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w dyscyplinie ekonomia i finanse o dopuszczenie Pana mgr. Michała Zaremby do publicznej obrony.

Ze względu na wysokie walory poznawcze oraz oryginalne rozwiązanie problemu naukowego rozprawy doktorskiej Pana mgr. Michała Zaremby wnoszę o opublikowanie w formie książkowej wyników badań poświęconych ocenie roli rozwiązań rynkowych oraz narzędzi etatystycznych w rozwoju gospodarczym Indii.

.....
Podpis Recenzenta: Prof. SGH dr hab. Wanda Dugiel